

УДК 94 (575.2)

АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН АЙЛАНАСЫНДАГЫ АЙРЫМ ПИКИРЛЕР
НЕКОТОРЫЕ МНЕНИЕ ВОКРУГ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ
SOME OPINIONS AROUND THE ANDIJAN UPRISING

Авазов Э. А. – т.и.к., доцент,
Жалал-Абад мамлекеттик университети
ernis-ist@mail.ru. 0553 275373

Аннотациялар: 1898-жылдагы Фергана өрөөнүндөгү Анжиян көтөрүлүшү кыргыз элинин боштондук кыймылдарынын бири болуп саналат. Анын жыйынтыктары падышачылыктын Түркстандагы колониялык саясатындагы өзгөрүүлөргө алып келген. Аталган окуя азыркы мезгилге чейин Кыргызстанда жана коңшу мамлекеттерде изилденип келүүдө. Бул макалада көтөрүлүшкө арналган изилдөөлөргө тарыхнаамалык сереп салынды.

Андижанское восстание 1898 года в Ферганской долине является одним из освободительных движений кыргызского народа. Итоги восстания привели к изменению колониальной политики царизма в Туркестане. До сих пор продолжается исследования вокруг этого событие как в Кыргызстане, так и соседних государствах. В данной статье сделан историографический обзор исследований посвященного к изучению указанного восстания.

Andijan uprising of 1898 in the Ferghana Valley is one of the liberation movements of the Kyrgyz people. Results of the uprising led to a change in the colonial policy of tsarism in Turkestan. Until now research has been continuing as in Kyrgyzstan and neighboring countries till this time. Historiographical review of studies devoted to the study of uprising is done in this paper.

1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнө жүз жылдан ашуун убакыт өтсө да анын айланасында кызуу талкуулар, кайчы пикирлер токтобой келет. Диний инсандын көтөрүлүштү жетектеши, окуянын жүрүшүндө ошол мезгилге мүнөздүү диний чакырыктардын орун алышы бүгүнкү учурдагы айрым көрүнүштөрдүн алкагында ата-мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдү аталган маселеге кайра кайрылууга түртүүдө. Ага кайсы бир деңгээлде 2005-жылдын май айында Өзбекстандын Анжиян шаарында болгон баш аламандыктар да түрткү болгондой көрүнөт. Ошондой эле Фергана өрөөнүндөгү соңку мезгилдерде актуалдуу болуп жаткан коопсуздук маселелери себеп болууда.

Анжиян көтөрүлүшү ушул убакка чейин түрдүү концепцияларга дуушар болуп келди. Бул окуя диний фанатизмдин натыйжасында келип чыккан реакциялуу көтөрүлүш сыпатында, көп улуттуу Фергана өрөөнүнүн тургундарынын азаттык күрөшү катарында жана чет өлкөлүктөрдүн шыкактоосу менен болгон көтөрүлүш өңүтүндө каралып келди жана ага карата баа берүүлөр улантылууда. Албетте бул концепциялардын жаралышына ошол доордун идеологиялык талаптары жана ченемдери таасир эткендиги талашсыз. Бүгүнкү учурда деле бул багытта түрдүү пикирди кармангандар бар. Бул макалада Анжиян көтөрүлүшүнүн айланасындагы айрым ача пикирлерге сереп салууну туура көрдүк. Анда кеп биринчи кезекте азаттык күрөшүнүн аталышы жана анын мүнөзү жөнүндө болмокчу.

Аталган азаттык күрөшүнүн аталышы боюнча да түрдүү пикирлер учурайт. Алсак анын Анжиян эмес “Фергана көтөрүлүшү” деп аталышы тууралуу. Ынтылапка чейинки адабияттарда биринчи жолу «Туркестанские ведомости» газетасына «Ферганадагы башаламандыктар» деген ат менен официалдуу билдирүү жарыяланган. Билдирүүдө көтөрүлүш жөнүндө так маалымат берилген эмес. Анын башталышынын алдындагы окуялар, өбөлгөлөр көрсөтүлбөгөн. Тек гана азык-түлүктүк тартыштык, алсыратуучу оорулар жок туруп эле Түркстан крайындагы калктын бейкуттугун жана жалпы ымаласын бузган окуя катары белгиленген. Көтөрүлүштүн себеби мусулманчылык идеяларынын жандануусу менен түшүндүрүлгөн[4].

Көтөрүлүштү «Фергана көтөрүлүшү» деп атоону кезегинде колониялык бийликтин Түркстандагы билерманы Н.Остроумов: «Анжиян көтөрүлүшү деген ат менен белгилүү болгон окуяны Фергана көтөрүлүшү деп атоо туура болор эле, анткени ал жалгыз эле Анжиянды эмес, орус Түркстанынын дээрлик Фергана областын кучагына алган»[14] - деп алгачкылардан болуп айткандыгын белгилей кеткенибиз оң.

Ушундай эле таризде Түркстан аскер округунун аскерлеринин командири генерал-лейтенант С.М.Духовский 1898-жылдын 5-августундагы билдирүүсүндө: «Жарылуу Ферганада болгондугуна карабастан, бул окуянын нагыз жергиликтүү калктын тигил же бул катмарына тиешелүү иш деп эсептөөгө болбойт. Соттук изилдөөнүн жүрүшү көрсөткөндөй, Фергананын бүтүндөй калкы жан тартуучулукту билдиришти, андыктан көтөрүлүштөн крайдын башка жерлери да кабардар болуу керек»[16, 126-б.] - деп баса белгилеген. Мындай билдирүүлөр аркылуу Түркстандагы колониялык бийлик өкүлдөрү окуянын масштабынын чондугун борбордук бийликке жеткирүүгө далалат кылышкан.

Аталган маселеге «История народов Узбекистана»(1947) аттуу эмгектин автору С.В.Бахрушин да кайрылган. Ал: «Бул аталыш, адабиятта жалпыга бирдей кабыл алынган, бир топ шарттуу. Анжияндын өзү кыймылдын гана борбору болбостон, көтөрүлүшчүлөр падышанын аскер гарнизонуна кол салган жер болуп саналат. Көтөрүлүш району бир канча кеңири, ал Анжияндын айланасын, Ош жана Наманганды камтыган. Көтөрүлүштү Анжиянда гана эмес, кийинки эки шаарда да баштоо болжолдонгон. Андыктан 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүн “Фергана” же “Чыгыш Фергана көтөрүлүшү” деп атоо так болмок»[3, 362-б.] -деп белгилеген.

Мындай аталышка 70-жылдардын ортосунда Фергана өрөөнүндөгү боштондук кыймылдардын тарыхына К.Ф. Касымбеков да [11, 14-б.] кайрылып: “Кыймылдын кеңири аймакка таралгандыгын белгилөө менен 1898-жылдагы кыймылды Анжиянга кол салуу менен гана чектеп, аны Анжиян көтөрүлүшү деп атап коюу жаңылыштык жана туура эмес, андыктан көтөрүлүштү «Фергана өрөөнүндөгү эмгекчилердин көтөрүлүшү» деп атоо керек”- деген пикирин сунуштаган. Ошондой эле автор көтөрүлүштүн прогрессивдүү мүнөзүн да көрсөткөн.

Эгемендүүлүктүн шарттарында Анжиян көтөрүлүшү кайрадан изилдене баштады. 1998-жылдын 17-май күнү Ош мамлекеттик университетинде Анжиян көтөрүлүшүнүн 100жылдыгына карата илимий конференция өткөрүлгөн. Конференцияда Анжиян көтөрүлүшүнүн чыгуусунун чоо-жайы, көтөрүлүшкө карата кыргыз элинин мамилеси, анын сабактары талкууланып, аталган көтөрүлүшкө кыргыз элинин азаттык күрөштөрүнүн бири катары баа берилген. Мында Т.Кененсариев жана катышуучулардын айрымдары тарабынан бул көтөрүлүштү «Анжиян-Кыргыз көтөрүлүшү» деп атоо жөнүндө да сунуштар айтылган [10,109-б.].

Ал эми соңку мезгилдерде изилдөөчү Бетариц Манц өзүнүн «Central Asian Uprisings in the Nineteenth Century: Ferghana under the Russians» (1987) аттуу эмгегинде : “Анжиян көтөрүлүшү XIX к. 40-50- жылдарында Кокон хандыгын көзөмөлдөп келгендей саясий таасирин кайтарып алууга аракеттенишкен чыгыш Ферганадагы көчмөн-кыпчактардын

уруулук кыймылы” катары каралышы керек деген оюн сунуштаган[13, 47-б.]. Албетте бул жерде автор калпыстыкка жол койгон жана аны себеби Фергана өрөөнүндө тээ Кокон хандыгы мезгилинен тарта эле кыпчактардын тынчы жоктугун, согушчандыгын капарга алган болуусу керек. Анжиян көтөрүлүшүнүн жетекчилеринде кыпчактардын таанымал инсандары учурубайт. Мүмкүн, көчмөн-кыпчактар деп жалпы эле Ферганалык кыргыздарды айткан болуусу да ыктымал.

Албетте аталган окуяны Анжиян же Фергана көтөрүлүшү деп атоо менен эч нерсе өзгөрбөйт. Болгону бул жерде авторлор көтөрүлүштүн масштабын Анжиян шаары же уезди менен гана чектөөгө болбостугун, план боюнча ал дээрлик Фергана өрөөнүн камтыгандыгын билдиргилери келишкендигин белгилөөгө болот. Ал эми тигил же бул элдин канчалык деңгээлде катышуусу жөнүндөгү маселеге келсек, Анжиян көтөрүлүшү кыргыздардын да көтөрүлүшү болгон. Анжиян уезди кыргыз жерлерин камтыган. Андыктан аны жерүүнүн же тануунун жана элибиздин азаттык күрөшүнөн бөлүп кароонун зарылдыгы жок.

Экинчи жагдай Анжиян көтөрүлүшү диний фанатизмдин натыйжасыбы?, же колониялык саясаттын акыбетиби? деген өзөктүү суроо.

Анжиян көтөрүлүшү боюнча расмий отчетко жана генерал-губернатор С.М.Духовский менен генштабдын генерал-лейтенанты Н.И.Корольковдун жеке реакциясына караганда алардын Мадали-Дукчи эшендин эл аралык-панисламизм менен байланышы мүмкүн болгон деген жагдайга басым жасашкандыктары көрүнүп турат. Ошол эле учурда алар эшенге осмон султанынан берилген деп эсептеген пармандын жасалма экендигин далилдешкен болсо да ага ынанышкан эмес. Анткени алар Дукчи Эшендин узак убакттар боюу Мекке менен Мединада болгондугуна таянышып, ал жерде Осмон султаны Абдул-ХамидII же түрк, ооган агенттери менен түз алака жасоого мүмкүндүгү болгондугун капарга алышып, көтөрүлүштү панисламизмдин жаңы коркунучу катары карашкан. Бир топ жылдар боюу Түндүк Кавказда кызмат кылган Духовскийдин өз өтүмүшү маселеге панисламизмдик өнүгтөн кароого негиз болгон. Ошол себептүү ал кийин жазылган өзүнүн отчетунда «Мусулман-суфисттер бизге көп жагынан мусулман-ортодоксалдардан коркунучтуураак» [5, 149-151-б.] - деп жазган

Анжиян көтөрүлүшү жергиликтүүлөрдүн фанатизминин жана панисламдык таасирден улам болгон деген расмий көз карашка макул болбогон купуя ысымдуу автор Т-ов «чыныгы фанатиктер Түркстан калкынын арасында сейрек кездешээрин, чет өлкөлүк панисламизмдин таасирин далилдөө мүмкүн болбогондугун белгилеп, эшендин жана анын колдоочуларын Түркстандагы моралдык бузулуу кабатыр кылганын, анын бир мисалы аракечтик менен сойкулуктун таралышын эсептеген[15, 664-б.]. Кийинки мезгилдерде жапон изилдөөчүсү Хисао Комацу: »Дукчи Эшен өзүнүн миссиясын мусулман коомун тазалоодон көрүп, динди коргоо жана жаңылоо үчүн, өзү ойлогондой орус өкүмдарлыгы тарабынан шартталган моралдык бузулууларга чекит коюу үчүн орус бийлигине каршы жихадга чыгуунун зарылдыгы жөнүндөгү ойго 1895-96-жылдарда келген»[13, 247-б.] деп бул пикирди колдогон.

Советтик мезгилде тарыхчылар иш жүзүндө Анжиян көтөрүлүшүнүн түпкүрдөгү мотивин жана себептерин аныктоого ошол учурда тарыхнаамада үстөмдүк кылган идеологияга жараша батына алышкан эмес. Анжиян көтөрүлүшүнүн себептерине, маанисине жана жыйынтыктарына биринчилерден болуп тарыхый баа берген П.Г.Галузо[6, 41-б.] болуп саналат. Ал Анжиян көтөрүлүшүнө өздөрүнүн түрдүү таптык таламдарын көздөшкөн ар кандай социалдык топтордун катышкандыгын белгилеген. 1930-жылдардын аягына чейин советтик тарыхчылар анын «диний түспөлүнө карабастан Фергана өрөөнүндөгү эзилген жумушчу табынын нукура революциялык кыймылы» катары баа беришкен[1, 123-128-б.].

Ошол эле учурда көтөрүлүштү реакциячыл кыймыл катары карагандар да болгон. Көтөрүлүш жөнүндөгү көлөмдүү эмгегинде алгачкы советтик изилдөөчү Сенг-Заде «1898-жылдагы көтөрүлүш Түркстанда калыптанып жаткан капитализмди күнү бүтүп бараткан феодализмдин муунтуп жок кылуу аракети, Түркстандын тарыхын кайрадан Кокон хандыгына буруу болгон, ошондон улам көтөрүлүштү реакциячыл кыймыл деп эсептөө керек» [11, 12-б.] – деп көтөрүлүшкө бир жактуу баа берген. 1950-жылдарда аны «реакциялык», керек болсо британиялык агенттердин катыштыгы бар окуя катары кайра баалоо башталган. Бул өңүттө Б. Гафуровдун [7, 50-61-б.] макаласы жаралган.

Өз изилдөөсүндө Зеки Велиди Тоган (1890-1970) Россия империясынын басып алгандан кийин, жыйырма беш жылга чейин тынчтыкта болуп келген Өзбекстанда Фергана тургундары, 1898-жылда Мадали эшендин башчылыгындагы, көтөрүлүш аркылуу тынч жашоолорун заматта коогалаңга айландырышкандыгын айтат. Ал көтөрүлүштү айылдыктардын колдоого алгандыгын статистикалык маалыматтардын негизинде караган. Анын көз карашы боюнча, Россия империясынын жүргүзгөн колониялык эзүү саясаты буга чейин дүйнөнүн башка эч бир жеринде мындай деңгээлде болбогон. Бул саясатты Англия менен Франция да өз колонияларында жүргүзгөн эмес. Бул Россияга гана мүнөздүү болгон саясатын түрү болгондугун белгилейт [8, 332-333-б.].

Түрк изилдөөчүсү Мехмет Сарайы «Түрк жумхуриети тарихи» деген китебинде да сөз кылып жаткан окуяга кайрылган. Ал 1898- жылдагы Кокон аймагынын Анжиян шаарында чыккан көтөрүлүш орус бийлигинин аябай үшүн кетиргендигин, көтөрүлүштүн негизги максаты Кокон мамлекетин кайрадан тургузууга багытталгандыгын, Анжиян көтөрүлүшү диний багытта орус империясынын бул аймакты христиандаштыруу саясатына каршы күрөш болгонун баса белгилеген [12, 235-б.]. Бул жерде да автордун христиандаштырууга каршы деген пикиринин ордуна орусташтырууга каршы деп берсе болмок. Анткени Орус империясы басып алган улуттук чет жакаларда дин таңуулоо ишин ачык жүргүзбөгөндүгү белгилүү. Бул өңүттө профессор Т.Кененсариевдин: «Орусташтыруу принциби жер гана эмес бардык сфераларда чагылып, ал турсун дин, руханий жактан да көрүнө баштаган. Ошондуктан Анжиян көтөрүлүшүбү, же башкабы сөзсүз чыгуусу зарыл болуп калган да, иш жүзүндө Дукчи эшендин козголоңу келип чыкты. Ошентип чынында Анжиян көтөрүлүшү Орус колониялык саясатынын негизги принциби орусташтыруунун негизинде пайда болгон кыймыл болуучу. Бул жерде баса көрсөтүүчү нерсе, көтөрүлүштүн басымдуу көпчүлүгүн кыргыздар болушу, Дукчу эшендин кыргыздарга таянышы, көтөрүлүштү Ферганадагы тургундардын анча колдобошу, ал турсун шаардыктардын көтөрүлүшкө кошулуудан таптакыр баш тартышы ушуну менен түшүндүрүлөт [9, 68-б.]» - деген оюна кошулууга болот.

Ар кандай көтөрүлүштөрдө жана кыймылдарда түрдүү социалдык топтордун катышуусу анын мүнөзүн аныктаары белгилүү. Анжиян көтөрүлүшү диний лидердин жетекчилигинде болгондугуна карабастан ага катышкандардын этникалык жана социалдык курамынын ар түрдүүлүгү көтөрүлүш диний фанатизмдин жыйынтыгы болгон деген көз караштарды төгүндөп турат. Бул жөнүндө өзбек аалымы Б. Бабаджанов: «Дукчи Эшендин диний жана нравалык планда өзүнүн жеке приоритеттери болсо да орустарга каршы куралдуу көтөрүлүштүн башына таптакыр орунсуз келген, ал эми анын жандоочулары саясий жана экономикалык мүдөөлөрдү көздөгөн болушу керек» [2, 263-б.] - деп айткан пикирине ынанууга болот. Элеттик көчмөн кыргыздардын көтөрүлүшкө катышуусунунун негизги жүйөөсү Кокон хандыгын кайра калыбына келтирүү эмес падышачылыктын отор жана орусташтыруу саясатына каршы туруу болгон. Мындан кабар тапкан айрым колониялык бийликтин атка минерлери жана аалымдары Анжиян көтөрүлүшүн кыргыздардын жасаган иши деп билишкен. Мындай пикир айрыкча

көтөрүлүш басылгандан кийин калаа калкынын падыша бийлигинен кечирим суроо менен окуяга кыргыздарды күнөөкөр кылуу аракеттери менен бышыкталган.

Адабияттар:

1. Андижанское восстание 1898 г.//Красный архив под ред. Е. Штейнберга-1938. -С. 123–128.
2. Бабаджанов Б. Дукчи Ишан и Андижанское восстание [Dukchi Ishan and Andijan Uprising in 1898] // Подвижники ислама. Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе. (Под ред.: С.Н. Абашина и В.О. Бобровникова). - Москва, «Восточная литература».- 2003.-С.,263
3. Бахрушин С.В. История народов Узбекистана.-Ташкент,1947.-С.362.
4. Беспорядки в Фергане// Туркестанские ведомости.-1898-№1665
5. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от инфантерии Духовского «Ислам в Туркестане».-Ташкент, 1899- С.149-51
6. Галузо П. Г. Туркестан – колония. - М.,-1929. – С.41.
7. Гафуров Б. Андижанское восстание 1898 года // Вопросы истории, № 2, (1953), С. 50–61.
8. Zeki Velidi Togan, Bugunku Turkili Turkistan ve Yakın Tarihi, Endurun Kitapevi, 2.Baskı,İstanbul, 1981, s. 332-335.
9. Кененсариев Т. Анжиян көтөрүлүшү жана колониялык саясат. // Все про Ош.- 1997 .- Вып 2.- 68-б.
10. Кененсариев Т., Авазов Э. Андижанскому восстанию 100 лет // Тандалмалар.- Ош., 1998.-109-112-б.
11. Кененсариев Т., Авазов Э. Анжиян көтөрүлүшү жана кыргыздар. Ош-2002.-12-б
12. Mehmet Saray, Turk Cumhuriyeti Tarihi, T. T. K., Ankara, 1995, s. 235
13. Мориссон А. Суфизм, панисламизм и информационная паника: Нил Сергеевич Лыкошин и последствия андижанского восстания// Tartaria Magna. 2013.- №2.-С.47.
14. Остроумов Н.П. Интересный документт,// Приложение к выпуску №1 Вестника ташкентской офицерской. школы восточных языков при штабе Туркестанского военного округа. Вып. 3(88).-Ташкент, 1911.
15. «Т-ов»/ Андижанское восстание и его причины»//Исторический Вестник, № .5 (1908), - С.664.
16. Усенбаев К. Народные движения Средней Азии в XIX веке (По материалам Кыргызстана)-Бишкек-Ош., 1998.-С.126

Рецензент:

Жоробеков Ж.Ж. – с.и.д., профессор